УДК 811.161.3(075.3)
ББК 81.2Беи-922 М18

Серыя заснавана ў 1999 годзе

Рэцэнзент
канд. філал. навук, праф. ***В. П. Красней***

Малажай, Г. М.
М18 Беларуская мова: дапаможнік для падрыхтоўкі да абавязковага цэнтралізаванага тэсціравання / Г. М. Малажай, Л. І. Яўдошына, А.А. Радзевіч. — Мінск: Аверсэв, 2015. — 512 с. — (Школьнікам, абітурыентам, навучэнцам).
ISBN 978-985-19-1421-6.

Галоўная мэта кнігі -- дапамагчы старшакласнікам (абітурыентам) падрыхтавацца да цэнтралізаванага тэсціравання па беларускай мове. Дапаможнік змяшчае практычны матэрыял (практыкаванні для самакантролю, прыклады выканання тэставых заданняў з узорамі ходу разважання, тэсты і адказы на іх), таксама прыведзены прыкладныя цэнтралізаваныя тэсты тыпаў А і В з адказамі.

Адрасуецца абітурыентам і настаўнікам устаноў агульнай сярэдняй адукацыі.

УДК 811.161.3(075.3)
БЕК 81.2Бей-922

Даведачнае выданне

ШКОЛЬНІКАМ, АБІТУРЫЕНТАМ, НАВУЧЭНЦАМ

Малажай Галіна Мікалаеўна
Яўдошына Ларыса Іванаўна
Радзевіч Аляксандр Аляксандравіч

БЕЛАРУСКАЯ МОВА
Дапаможнік для падрыхтоўкі да абавязковага цэнтралізаванага тэсціравання

Адказны за выпуск *Д. Л. Дзямбоўскі*

Падпісана ў друк 29.10.2014. Фармат 60x84 $^{1}/_{16}$. Папера газетная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 29,76. Ул.-выд. арк. 25,07. Тыраж 3100 экз. Заказ 3064.

Таварыства з дадатковай адказнасцю «Аверсэв».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/15 ад 02.08.2013. Вул. М. Олешава, 1, офіс 309, 220090, Мінск.
E-mail: info@aversev.by; www.aversev.by
Кантактныя тэлефоны: (017) 268-09-79, 268-08-78. Для пісьмаў: а/с 3, 220090, Мінск.

Дзяржаўнае прадпрыемства «Выдавецтва “Беларускі Дом друку”».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/102 ад 01.04.2014. Прасі!. Незалежнасці, 79, 220013, Мінск.

ISBN 978-985-19-1421-6

© Малажай Г. М., Яўдошына Л. І., Радзевіч А. А., 2015
© Афармленне. ТДА «Аверсэв», 2015

УВОДЗІНЫ

Змест і структура дапаможніка

Галоўная мэта гэтай кнігі — дапамагчы старшакласнікам (абітурыентам) падрыхтавацца да цэнтралізаванага тэсціравання па беларускай мове, якое стала асноўным відам уступнага экзамену. Па дапаможніку можна добра падрыхтавацца як самастойна, так і пад кіраўніцтвам настаўніка.

Мэта і задачы выдання вызначылі яго структуру Раздзелы кнігі і іх змест адпавядаюць раздзелам школьнай праграмы па беларускай мове, а таксама адлюстроўваюць патрабаванні да ўступных экзаменаў і цэнтралізаванага тэсціравання. У кожным раздзеле спачатку падаюцца сістэматызаваныя тэарэтычныя звесткі, якія ілюструюцца моўнымі фактамі (словамі, словазлучэннямі, сказамі), што, безумоўна, будуць выкарыстоўвацца і пры тэсціраванні. У канцы тэарэтычнай часткі змешчана дадатковая літаратура і неабходныя даведнікі, патрэбныя найперш для выканання тэставых заданняў.

За тэарэтычнай часткай ідзе практычная, у якой спачатку прапануюцца практыкаванні для самакантролю. Яны двух тыпаў — традыцыйныя і набліжаныя да тэставых. Пасля такіх практыкаванняў асобна выдзелены параграф «Прыклады выканання тэставых заданняў», у якім паказана методыка асэнсаванай працы з тэстамі рознай складанасці, асабліва такімі, якія патрабуюць высокай моўнай і маўленчай кампетэнцыі тых, хто збіраецца паступаць у вышэйшую навучальную ўстанову.

Кожны раздзел заканчваецца тэставымі заданнямі двух узроўняў (А1, А2 — базавы ўзровень вывучэння беларускай мовы, ВІ, В2 — павышаны ўзровень). Пасля тэставых заданняў розных узроўняў прыведзены адказы.

Пры цэнтралізаваным тэсціраванні заданні заўсёды падбіраюцца з разлікам на вучняў рознай падрыхтоўкі, што потым бярэцца пад увагу пры камп'ютэрнай праверцы адказаў і выстаўленні адпаведных балаў. У сувязі з гэтым у канцы дапаможніка прыводзіцца пяць варыянтаў тэстаў, адпаведных тым, што прапаноўваліся і прапануюцца пры цэнтралізаваным тэсціраванні, якое мае на мэце найперш праверыць ступень валодання выпускнікамі школ усімі літаратурнымі нормамі беларускай мовы — арфаэпічнымі,

акцэнталагічнымі, лексічнымі, граматычнымі, стылістычнымі, арфаграфічнымі і пунктуацыйнымі.

Асноўныя літаратурныя нормы беларускай мовы акрэслены ў тэарэтычнай частцы дапаможніка, якая дапаўняецца спецыяльна падрыхтаванымі даведнікамі. У іх паказваецца, з націскам на якім складзе вымаўляюцца ў беларускай літаратурнай мове словы, якія звычайна ўключаюцца ў тэставыя заданні («Акцэнталагічны даведнік»); як пішуцца словы, што найбольш часта выкарыстоўваюцца ў тэставых заданнях для праверкі валодання арфаграфічнымі нормамі, у тым ліку словы, правапіс якіх змяніўся з увядзеннем у дзеянне з 1 верасня 2010 года Закона «Аб правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» («Арфаграфічны даведнік»); якія сінонімы можна падабраць да найбольш распаўсюджаных беларускіх слоў («Падручны слоўнік сінанімічных слоў і выразаў»); як трэба пісаць і ўжываць некаторыя словы і словазлучэнні, у якіх вучні найчасцей робяць памылкі ў пісьмовых працах і пры тэсціраванні («Слоўнік цяжкіх для напісання слоў і словазлучэнняў» і «Паранімічны даведнік»).

Для ўдзельнікаў алімпіяд рознага ўзроўню, а таксама тых, хто будзе здаваць вусны экзамен па беларускай мове пры паступленні на філалагічны або іншы гуманітарны факультэт вышэйшай навучальнай установы, у канцы падручніка ёсць дадаткі, дзе, акрамя тэстаў, змешчаны схемы і ўзоры асноўных відаў лінгвістычнага разбору: фанетычнага, лексічнага, марфемнага, словаўтваральнага,

марфалагічнага і сінтаксічнага, а таксама «Тэрміналагічны даведнік».

Дапаможнік, спадзяёмся, зацікавіць не толькі старшакласнікаў і абітурыентаў, але і настаўнікаў. Яго тэарэтычным матэрыялам і асабліва заданнямі можна карыстацца як на ўроках, так і на групавых або індывідуальных занятках з вучнямі розных класаў | адукацыйных устаноў.

ЗМЕСТ

УВОДЗІНЫ

Змест і структура дапаможніка 3
Спіс лінгвістычных скарачэнняў 5
Некаторыя метадычныя парады 6
Праграма экзамену па беларускай мове 9

Раздзел 1.
ФАНЕТЫКА. АРФАЭПІЯ. ГРАФІКА

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА

§ 1. Гукі і літары беларускай мовы 17
§ 2. Склад. Націск 19
§ 3. Вымаўленне галосных 20
§ 4. Вымаўленне зычных 23
§ 5. Прыстаўныя гукі 25
Спіс дадатковай літаратуры 26
Акцэнталагічны даведнік 27

ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА

Практыкаванні для самакантролю 34
Прыклады выканання тэставых заданняў 35
Тэсты 43
Адказы 48

Раздзел 2.
АРФАГРАФІЯ

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА

§ 6. Прынцыпы беларускай арфаграфіі 51
§ 7. Перадача акання і якання на пісьме 52
§ 8. Правапіс галосных у складаных і складанаскарочаных словах... 54
§ 9. Правапіс ***і, ы, й*** 56
§ 10. Правапіс іншамоўных спалучэнняў галосных 56
§ 11. Правапіс прыстаўных галосных 58
§ 12. Правапіс прыстаўных зычных 58
§ 13. Правапіс ***у — ў*** 59
§ 14. Правапіс ***д — дз, т — ц*** 60
§ 15. Падоўжаныя зычныя і іх правапіс 61
§ 16. Правапіс звонкіх — глухіх, свісцячых — шыпячых 62
§ 17. Правапіс некаторых спалучэнняў зычных 63
§ 18. Правапіс мяккага знака і апострафа 65
§ 19. Правілы пераносу слоў 66

§ 20. Ужыванне вялікай літары 67
§ 21. Агульныя правілы напісання слоў разам, асобна і праз злучок 69
Спіс дадатковай літаратуры 70
Арфаграфічны даведнік 72
Складаныя назоўнікі, якія пішуцца праз злучок 86

ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА
Практыкаванні для самакантролю 92
Прыклады выканання тэставых заданняў...94
Тэсты 105
Адказы 114

Раздзел 3.
ЛЕКСІКА І ФРАЗЕАЛОГІЯ

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА
§ 22. Слова, яго роля ў моўных зносінах 117
§ 23. Адназначныя і мнагазначныя словы 119
§ 24. Спрадвечна беларускія і запазычаныя словы..............................121
§ 25. Сінонімы 122
§ 26. Амонімы, іх тыпы 124
§ 27. Паронімы 127
§ 28. Антонімы, іх роля ў мове 129
§ 29. Актыўная і пасіўная лексіка... 130
§ 30. Словы абмежаванага ўжывання 130
§ 31. Фразеалагізмы, іх значэнне і ўжыванне 131
§ 32. Афарызмы. Крылатыя выслоўі...133
Спіс дадатковай літаратуры.. 134
Падручны слоўнік сінанімічных слоў і выразаў 135

ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА
Практыкаванні для самакантролю 139
Прыклады выканання тэставых заданняў...144
Тэсты..155
Адказы 164

Раздзел 4.
СЛОВАЎТВАРЭННЕ.
МАРФАЛОГІЯ І КУЛЬТУРА МАЎЛЕННЯ

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА
§ 33. Марфемная будова слова 167
§ 34. Асноўныя спосабы ўтварэння слоў...169

Назоўнік
§ 35. Назоўнік як часціна мовы 170
§ 36. Лік і род назоўнікаў 175
Назоўнікі, родавая прыналежнасць якіх у беларускай і рускай мовах не супадае 177

§ 37. Назоўнікі першага скланення, правапіс іх канчаткаў............. 178
Назоўнікі першага скланення з варыянтнымі канчаткамі
ў форме роднага склону множнага ліку 180
§ 38. Назоўнікі другога скланення, правапіс іх канчаткаў................181
§ 39. Назоўнікі трэцяга скланення, правапіс іх канчаткаў 184
Слоўнік варыянтных канчаткаў назоўнікаў трэцяга, скланення.
ў форме роднага склону множнага ліку 186
§ 40. Ужыванне і правапіс рознаскланяльных назоўнікаў 187
§ 41. Ужыванне і правапіс некаторых уласных назоўнікаў 189
§ 42. Правапіс суфіксаў назоўнікаў 190
§ 43. Правапіс складаных назоўнікаў..191

Прыметнік
§ 44. Прыметнік як часціна мовы 192
§ 45. Ужыванне якасных прыметнікаў..193
§ 46. Адносныя і прыналежныя прыметнікі 195
§ 47. Ужыванне і правапіс прыметнікаў 196
§ 48. Складаныя прыметнікі..197

Лічэбнік
§ 49. Лічэбнік як часціна мовы 199
§ 50. Ужыванне лічэбнікаў з назоўнікамі 200
§ 51. Скланенне і правапіс лічэбнікаў... 202

Займеннік
§ 52. Займеннік як часціна мовы...205
§ 53. Ужыванне займеннікаў...206
§ 54. Правапіс займеннікаў 208

Дзеяслоў
§ 55. Дзеяслоў як часціна мовы 209
§ 56. Трыванне і час дзеяслова 209
§ 57. Лады дзеяслова, іх правапіс і ўжыванне...................................211
§ 58. Спражэнне дзеясловаў. 213
§ 59. Правапіс суфіксаў дзеясловаў..215

Дзеепрыметнік і дзеепрыслоўе
§ 60. Дзеепрыметнік як форма дзеяслова 217
§ бі. Утварэнне дзеепрыметнікаў...218
§ 62. Ужыванне дзеепрыметнікаў...219
§ 63. Дзеепрыслоўе як форма дзеяслова 221
Прыслоўе
§ 64. Прыслоўе як часціна мовы..222
§ 65. Правапіс прыслоўяў...224

Службовыя словы і выклічнікі
§ 66. Прыназоўнікі, іх ужыванне ў мове.. 225

§ 67. Правапіс прыназоўнікаў 227
§ 68. Злучнік як часціна мовы...228
§ 69. Правапіс злучнікаў 230
§ 70. Часціца як часціна мовы..230
§ 71. Правапіс часціц 232
§ 72. Ужыванне і правапіс часціц ***не (н я)*** і ***ні (ані)*** 232
§ 73. Выклічнік..235
Спіс дадатковай літаратуры..235
Слоўнік цяжкіх для напісання слоў і словазлучэнняў..........................236
Назоўнікі мужчынскага роду з паралельнымі канчаткамі
ў форме роднага склону..257

ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА
Практыкаванні для самакантролю 275
Прыклады выканання тэставых заданняў...279
Тэсты...287
Адказы 296

Раздзел 5.
СІНТАКСІС І ПУНКТУАЦЫЯ

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА
§ 74. Сказ як адзінка моўных зносін 299
§ 75. Словазлучэнне як састаўная частка сказа.................................300
§ 76. Нацыянальная спецыфіка арганізацыі словазлучэння
ў беларускай мове 302
§ 77. Галоўныя і даданыя члены сказа...303
§ 78. Працяжнік паміж дзейнікам і выказнікам 306
§ 79. Каардынацыя дзейніка і выказніка..308
§ 80. Аднародныя члены сказа 310
§ 81. Знакі прыпынку ў сказах з аднароднымі членамі....................313
§ 82. Адасобленыя члены сказа.. 316
§ 83. Знакі прыпынку ў сказах з адасобленымі азначэннямі 317
§ 84. Знакі прыпынку ў сказах з адасобленымі прыдаткамі 320
§ 85. Знакі прыпынку ў сказах з адасобленымі дапаўненнямі 321
§ 86. Знакі прыпынку ў сказах з адасобленымі акалічнасцямі.........322
§ 87. Сказы з адасобленымі ўдакладняльнымі і далучальнымі
членамі. Знакі прыпынку пры іх.. 324
§ 88. Сказы з параўнальнымі зваротамі і знакі прыпынку пры іх...326
§ 89. Пабочныя і ўстаўныя канструкцыі. Знакі прыпынку пры іх ..328
§ 90. Зваротак. Знакі прыпынку ў сказах са звароткам.....................331
§ 91. Аднасастаўныя сказы 332
§ 92. Поўныя і няпоўныя сказы 334
§ 93. Складаны сказ 335
§ 94. Складаназлучаны сказ 337

§ 95. Складаназалежны сказ 339
§ 96. Бяззлучнікавыя сказы 342
§ 97. Сказы з рознымі відамі сувязі........ 344
§ 98. Спосабы перадачы чужой мовы. Знакі прыпынку ў сказах з простай мовай 345
§ 99. Цытаты, правілы іх афармлення 348
Спіс дадатковай літаратуры 350
Тыповыя выпадкі асаблівасцей кіравання ў беларускай мове 350

ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА
Практыкаванні для самакантролю 365
Прыклады выканання тэставых заданняў 368
Тэсты 375
Адказы 388

Раздзел 6.
МОВА. МАЎЛЕННЕ. СТЫЛІСТЫКА. ТЭКСТ

ТЭАРЭТЫЧНАЯ ЧАСТКА
§ 100. Беларуская мова — форма нацыянальнай культуры беларусаў 391
§ 101. Ад мовы народнасці да сучаснай нацыянальнай мовы 393
§ 102. Літаратурная мова — унармаваная форма агульнанароднай мовы 395
§ 103. Вусная і пісьмовая формы беларускай літаратурнай мовы і яе стылі 397
§ 104. Паняцце пра тэкст і яго структуру 401
§ 105. Тыпы тэкстаў. Спосабы і сродкі сувязі сказаў у тэксце 404
Спіс дадатковай літаратуры 405
Паранімічны даведнік 406

ПРАКТЫЧНАЯ ЧАСТКА
Практыкаванні для самакантролю 423
Прыклады выканання тэставых заданняў 425
Тэсты 434
Адказы 441

ДАДАТКІ
1. Тэсты тыпаў А і В 442
   Адказы на тэсты тыпаў А і В 477
2. Узоры разбораў
   Фанетычны разбор слова 480
   Лексічны разбор 480
   Марфемны разбор слова 481
   Словаўтваральны разбор 485
   Марфалагічны разбор назоўнікаў 487

Марфалагічны разбор прыметнікаў 488
Марфалагічны разбор лічэбнікаў 489
Марфалагічны разбор займеннікаў 490
Марфалагічны разбор прыслоўяў 490
Марфалагічны разбор дзеясловаў 491
Марфалагічны разбор дзеепрыметнікаў 492
Марфалагічны разбор дзеепрыслоўяў 493
Марфалагічны разбор прыназоўнікаў 493
Марфалагічны разбор злучнікаў 494
Марфалагічны разбор часціц 494
Сінтаксічны разбор простага сказа 495
Сінтаксічны разбор складанага сказа 497
3. Тэрміналагічны даведнік 500
Умоўныя скарачэнні 505